

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕΦΑΛΟΦΟΡΟΥ ΣΤΟ ΑΓ. ΟΡΟΣ

Στις αθωνικές μονές Ξενοφώντος και Αγ. Παύλου υπάρχουν δύο εικονογραφικές παραστάσεις του ΙΣΤ' αι., που παραδίδονται σκηνή κεφαλοφορίας του μεγαλομάρτυρα αγ. Γεωργίου του Τροπαιοφόρου¹. Η πρώτη παράσταση αφορά τοιχογραφία χρονολογούμενη ακριβώς στο έτος 1544 και η δεύτερη φορητή εικόνα. Περιγράφοντας την εικονογραφική σκηνή κεφαλοφορίας στο πρώτο μνημείο (εικ. 1) διακρίνουμε τον ύγιο Γεώργιο στραμμένο προς τα δεξιά. Φορεί στρατιωτική στολή με χλαμύδα που απλώνει με πόρτη στο δεξιό ώμο και κοντό χιτώνα που φθάνει πάνω από τα γόνατα. Η χλαμύδα έχει φοιλιδωτό θώρακα και παρόμοιου σχήματος ποδιά στο κατώτερο μέρος, που αποτελεί τη συνθητισμένη στρατιωτική ενδυμασία της εποχής. Ο άγιος φορεί σάνδαλα με ιμάντες που δένουν στις κνήμες των ποδιών. Στέκεται με ανοιχτά πόδια που ισορροπούν έτσι το βύρος του σώματος. Η κόμμωσή του είναι η παραδοσιακή για την εικονογραφία του, γνωστή άπο τα βυζαντινά χρόνια, δηλαδή με μικρά και κατσαρά μαλλιά. Εικονίζεται αγένειος νέος, ρωμαλέος και με στρατιωτικό παράστημα. Έχοντας τα δύο χέρια του λυγισμένα και με τους πήχεις προς τα εμπρός κρατεί στο αριστερό το κομμένο κεφάλι του, στρέφοντας το πρόσωπο προς τα αριστερά της απεικόνισης. Με το ίδιο χέρι κρατεί ανοιχτό ειλητάριο στο οποίο διαβάζει κανείς: «ΟΡΑΚ ΤΙ ΠΕΠΡΑΧΑΣΙ ΟΙ ΑΝΟΜΟΙ ΛΟΓΕ ΟΡΑΚ ΚΕΦΑΛΗΝ ΥΠΕΡ ΣΟΥ ΤΕΤΜΗΜΕΝΗΝ». Το δεξιό χέρι είναι ελεύθερο και δέεται μ' αυτό, ενώ τα δάκτυλα της παλάμης του είναι ζωγραφισμένα εγγίζοντας την περιφέρεια του φωτοστέφανου της καρατομημένης κεφαλής του. Στη δεξιά πλευρά του στήθους στηρίζεται μακρύ δόρυ σε πλάγια θέση, χωρίς να το κρατεί βέβαια ο άγιος με τα χέρια του. Ο δορυφόρος αυτός νέος και εύσωμος μάρτυρας με τη στρατιωτική στολή του, όπως απεικονίζεται, ανακαλεί στη μνήμη σχετική εγκωμιαστική διήγηση προς τιμή του, γραμμένη από τον εκκλησιαστικό συγγραφέα Γρηγόριο Κύπριο, του ΙΓ' αι². Απέναντι του και στο δεξιό άνω γωνιακό άκρο εμφανίζεται μέσα από το σχηματοποιημένο ουρανό με ομόκεντρα τεταρτημόρια του κύκλου μερφή αγγέλου να πετά. Τα πόδια του αγγέλου δεν είναι ορατά. Στο δεξιό χέρι του φέρει στεφάνι δόξας (corona gloriae), όπως το γνωρίζουμε από τις αγιολογικές πηγές και την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή εικονογραφία γενικά. Ο άγγελος είναι έτοιμος να στέψει το μεγαλομάρτυρα Γεώργιο, επιβραβεύοντάς τον έτσι για την ηρωική πράξη του. Από το αριστερό χέρι του πρώτου κρέμεται πάλι ειλητάριο που είναι γραμ-

1. Για το θέμα της κεφαλοφορίας των μαρτύρων βλ. Κ. Π. Χαραλαμπίδη, Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικάς πηγάς και την βυζαντινή τέχνην, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 82-90 και 163-181.

2. Λόγος εις τον άγιον και Μεγαλομάρτυρα και Τροπαιοφόρον Γεώργιον, PG 142, 305 B: «...έστρατεύετο τῷ κάτω βασιλεῖ καὶ ἐδορυφόρει, νεανίας μέγας ἴδεν καὶ καλός... γενναῖος, ἀκαταγώνιστος...».

μένα τα εξής: «ΟΡΩ ΣΕ ΜΑΡΤΥC ΚΑΙ ΔΙΔΩΜΙ ΣΟΙ ΟΥΠΑΝΙΟΝ ΣΤΕΦΟC». Η εικονογραφική αυτή διάταξη θυμίζει μια άλλη ζωγραφισμένη ανάγλυφη αμφιπρόσωπη

Eικ. 1. Τοιχογραφία μονής Ξενοφώντος

εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, του ΙΙ' αι¹. Πρόκειται για απεικόνιση του στρατιωτικού αγ. Γεωργίου στον κεντρικό χώρο της μιας πλευράς της εικόνας, πλαισιωμένο από τα πέριξ υπάρχοντα δώδεκα εικονίδια αφιερωμένα σε σκηνές από το βίο και το μαρτύριό του. Ο άγιος είναι ντυμένος με στρατιωτική στολή και σε πλάγια όψη με ανοιχτά τα χέρια σε στάση δέησης. Διαφέρει όμως από το μεταβυζαντινό παράδειγμα του Αγ. Όρους, που μνημονεύσαμε, διότι δεν είναι κεφαλοφόρος, διατηρώντας τη βυζαντινή αγιολογική παράδοση. Και πάλι στην άνω δεξιά γωνία εικονίζεται ο ουρανός με τεταρτημόριο του κύκλου, μέσα στο οποίο έχει ζωγραφιστεί κατερχόμενος άγγελος. Το εικονογραφικό αυτό επεισόδιο επαναλαμβάνεται κατόπι στους μεταβυζαντινούς χρόνους, το οποίο όμως απαντά και στήν παράσταση άλλων ικετών και μαρτύρων της Εκκλησίας για την άνωθεν βοήθεια και την αναγνώρισή τους από το Θεό.

Η φορητή εικόνα της μονής Αγ. Παύλου (εικ. 2) παριστά μια μικρή Δέηση, στην οποία οι μορφές της Θεοτόκου και του Ιωάννη Προδρόμου έχουν αντικατασταθεί από τον άγ. Γεώργιο στα αριστερά και τον άγ. Παύλο τον Σηροποταμηνό στα δεξιά. Και στο παράδειγμα αυτό, όπως και σ' εκείνο της μονής Ξενοφόντος, ο άγ. Γεώργιος και πάλι κεφαλοφόρος εμφανίζει τις ίδιες χειρονομίες, κρατώντας με το αριστερό χέρι το κομμένο κεφάλι του. Η ενδυμασία του δεν είναι στρατιωτική, ολλά φέρει μακρύ χιτώνα ζωσμένο στη μέση. Σεβίζει προς τον ένθρονο Χριστό, που βρίσκεται στη μέση της εικόνας, όπως επίσης και ο απέναντι του άγ. Παύλος ο Σηροποταμηνός. Ο πρώτος προβάλλει την τιμημένη κάρα του στον αγωνοθέτη Χριστό σαν απόδειξη του ηρωικού μαρτυρίου του. ² Ανταπόδοση της πράξης θυσίας του δέχεται από τον Παντοκράτορα Χριστό τις ευλογίες του με το δεξιό χέρι, ζωγραφισμένο υκριβώς επάνω από το προβαλλόμενο αποκομμένο κεφάλι του. Η εικόνα αυτή αποδίδεται κατά το βυζαντινολόγο Μ. Χατζηδάκη³ στο ζωγράφο Αντώνιο του εργάστηκε στο Αγ. Όρος και δεν ανήκει στους Κρήτες που ζωγράφισαν εκεί. Η τέχνη του χαρακτηρίζεται τραχεία και εκφραστική και φανερώνει λιγότερη εμπειρία βέβαια σε σχέση με το Θεοφάνη των Κρήτα και τους μαθητές του. Είναι δηλαδή ο Αντώνιος διαφορετικός από τον κύριο εκπρόσωπο της Κρητικής Σχολής.

Το κεφαλοφορικό αυτό επεισόδιο το συναντούμε νωρίτερα, δηλαδή στα τέλη του ΙΕ' αι. σε φορητή εικόνα της ιδιωτικής συλλογής του Π. Κανελλοπούλου⁴. Οι εικονογραφικές ομοιότητες της εικόνας αυτής και της αθωνικής τοιχογραφίας της μονής Ξενοφόντος είναι φανερές. Στο πρότο έργο όμως παρατηρεί κανείς την εικονογραφική λεπτομέρεια του τοποθετημένου χρυσού στεφανιού στο κεφάλι του μάρτυρα από το χέρι του Χριστού που εγγίζει το κεφάλι του αγίου, ενώ στην τοιχογραφία του Αγ. Όρους υπάρχει μόνο η κίνηση του χεριού για την κατάθεση του στεφανιού (*depositio coronae*) στο κεφάλι του μεγαλομάρτυρα.

Παραλλαγή του θέματος αυτού συνιστά σχετική σκηνή σε φορητή εικόνα του τε-

1. Βλ. K. Weitzmann, M. Chatzidakis, K. Miatev, S. Radojcic, *Frühe Ikonen Sinai, Griechenland, Bulgarien, Jugoslawien*, Wien-München 1965, πίν. 49.

2. Note sur le peintre Antoine de l'Athos, στα «Studies in Memory of David Talbot Rice», Edinburgh 1975, σ. 83-93 και ειδικότερα σ. 85-86.

3. Βλ. Icônes de collections privées en Grèce, κατάλογος εκθέσεως 16 / 1-7 / 2 / 1986 στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, εικ. εξωφύλλου.

λευταίου τέταρτου του ΙΣΤ' αι. της συλλογής Ελένης Α. Σταθάτου¹. Η εικόνα είναι αφιερωμένη στην απεικόνιση των στρατιωτικών αγίων Γεωργίου, Δημητρίου, Θεοδώρου Τήρωνα και Στρατηλάτη, εφίππων όλων. Η εικονογραφική καινοτομία του έργου αυτού οφείλεται στο ότι η στάση του στρατιωτικού αγ. Γεωργίου ως κεφαλοφόρου είναι έφιππη αντί της πεζής, που είδαμε στα άλλα μνημεία που εξετάσαμε. Ακόμη προστίθεται η πλήξη του δράκοντα από τον άγιο. Το θηρίο που βρίσκεται κάτω από τα πόδια του αλόγου κτυπιέται με το δόρυ που φέρει ο μάρτυρας στο δεξιό χέρι του. Στο αριστερό κρατεί το κομμένο κεφάλι του.

Εικ. 2. Φορητή εικόνα μονής Αγ. Παύλου

Εξάλλου είναι πολύ ενδιαφέρουσα από τη βυζαντινή εικονογραφία, τοιχογραφία του Staro Nagoričino της Σερβίας του έτους 1318, διότι παραδίδει την ταφή του σώματος και του αποκομμένου κεφαλιού του αγ. Γεωργίου σε μια εικονογραφική σκηνή², ενώ η αγιολογική παράδοση δέχεται την ξεχωριστή μεταφορά και κατάθεσή τους σε

1. Βλ. Α. Ξυγγόπούλου, Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου, Αθήναι 1951, πίν. 2, αριθ. 2.

2. Βλ. J. Myslivec, Saint-Georges dans l'art chrétien oriental, «Byzantinoslavica», V (1933-1934) (τσεχικά), πίν. VII, 3.

διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα (Αίγυπτος, Συρία). Μέσα σ' ένα λαρνακοειδή τάφο κείται το σώμα του μεγαλομάρτυρα και δίπλα σχεδόν εφαπτόμενο στον κομμένο λαιμό το κεφάλι του. Στο πίσω μέρος του τάφου στέκουν επτά ανθρώπινες μορφές που ανήκουν και στα δύο φύλα και στο βάθος διακρίνεται κτίριο σταυροειδούς σχήματος.

Ερευνώντας όμως τις αγιολογικές πηγές που παραδίδουν το μαρτύριο του αγ. Γεωργίου και τους εγκωμιαστικούς λόγους των εκκλησιαστικών συγγραφέων δεν βρίσκουμε καμιά πληροφορία για κεφαλοφορία εκμέρους του αγίου αυτού. Πουθενά δεν υπάρχει είδηση ότι ο στρατιωτικός αυτός μάρτυρας μετά τον αποκεφαλισμό του από το σπεκουλάτορα, κατά την εποχή του Διοκλητιανού μάλλον, πήρε το κεφάλι του στα χέρια, ενεργώντας έτσι κεφαλοφορία. Οι διηγήσεις είναι σαφείς και μιλούν μόνο για αποκεφαλισμο¹,

1. Βλ. πρώτα τις ελληνικές πηγές: *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, σ. 62ο: «τοῦ δὲ βασιλέως προστάξαντος αὐτὸν (Γεώργιον) τε καὶ τὴν βασίλισσαν Ἀλεξάνδραν διὰ ξίφους ἀναιρεθῆναι, ὁ μὲν ἄγιος τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη». Σ υ μ ε ώ ν Μ ε - τ α φ ρ α σ τ ή, PG 115, 160B: «...οἱ πρὸς ταῦτα διακονεῖν ὑποτεταγμένοι, παραλαβόντες αὐτοὺς (Γεώργιον καὶ Ἀλεξάνδραν) ἔχω που τῆς πόλεως, προς τον τῆς τελειώσεως τόπον, ἐχώρουν» και 161A: «εἴτα μετὰ τὴν εὐχὴν (Γεώργιος) εἰς γόνυ κλιθεῖς καὶ τὸν αὐχένα διατείνας τὸ ξίφος ὅμα καὶ τὸ στέφος ἐδέχετο...». Επίσης βλ. τις διάφορες εκδόσεις του μαρτυρίου του κατά την υπάρχουσα χειρόγραφη παράδοση. *Acta Sanctorum Aprilis III, De S. Giorgio Megalo-Martyre*, σ. 100-163, σ. XV, § 25: «ταῦτα προσευξάμενος καὶ μετά χαρδὸς τὸν αὐχένα προτείνας, ἀπετμήθη τῷ ξίφει τὴν μακαρίαν αὐτοῦ κεφαλὴν...», σ. XIX, § 27: «εἴτα μετὰ τὴν εὐχὴν εἰς γόνυ κλιθεῖς καὶ τὸν αὐχένα διατείνας τὸ ξίφος ὅμα καὶ τὸ στέφος ἐδέχετο...», σ. XXIV, § 23: «...τὴν ἐρίτιμον κάραν, τῷ ξίφει τυμηθεῖς, πρὸς οὐδρανοὺς ἀνελήλυθεν.» P. C a n a r d, *La collection hagiographique palimpseste du Palatinus Graecus 205 et la passion de St. Georges BHG 670 g, «Analecta Bollandiana»*, 100 (1982), σ. 108, § 13: «καὶ προσελθὼν ὁ σπεκουλάτωρ ἀπέτεμε διὰ ξίφους τὸν γενναῖον αὐτοῦ αὐχένων. K. K r u m b a c h e r, A. E h r h a r d, *Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung*, München 1911: 2 (Το αθηναϊκό λαϊκό βιβλίο), σ. 16: «καὶ ἐκτείνας τὴν ἄγιαν αὐτοῦ κεφαλὴν...». (το παρισινό λαϊκό βιβλίο) σ. 30: «καὶ προσῆλθεν αὐτῷ ὁ σπεκουλάτωρ καὶ ἐτεμεν αὐτοῦ τὸν γενναῖον τράχηλον». 5 (Το βιεννέζικο μικτό κείμενο), σ. 40: «... ὁ σπεκουλάτωρ ἀπέτεμεν τὸν γενναῖον αὐτοῦ αὐχένα...». 6 (το γνήσιο κανονικό κείμενο), σ. 51: «καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν κλίνας τὰ γόνατα ἐξέτεινε τὸν ἐαυτοῦ τράχηλον καὶ κρουσθεῖς τῷ ξίφει ὑπὸ τοῦ στρατιώτου ἐτελειώθη», 7 (το παρεμβαλλόμενο κανονικό κείμενο), σ. 58: «...καὶ κρουσθεῖς τῷ ξίφει ὑπὸ του στρατιώτου ἐτελειώθη...». 8 (Μαρτύριο συγγραφέν παρὰ Θεοδώρου Μαγιστρου του Δαφνοπάτη), σ. 77: «καὶ ὡς ἥδιστα τὸν αὐχένα προτείνας τὴν ἀθλητικὴν ἐκτέμνεται κεφαλὴν...», 10 (Θεοδώρου κυνέστορος (Quaestor) εγκάμιον, σ. 83: «ἄλλα προθύμως τὴν κεφαλὴν ἐξέτεινεν καὶ τὸν διὰ τῆς μαχαίρας δεξάμενος θάνατον τὸν ἀγγελόπλοκον τῆς νίκης ἀνεδήσατο στέφανον». 13 ('Άσμα Γ', (ανώνυμο), σ. 102: «...καὶ τὸν τράχηλον δὲ τὸν πολύθιλον αὐτοῦ προτείνας ἀποτέμνεται». Ανδρέα Κρήτης, Λόγος ΙΖ', Εγκάμιον εις τὸν ἄγιον μεγαλομάρτυρα Γεώργιον, PG 97, 1192 B: «καὶ τὸν διὰ ξίφους ὑπέρ αὐτῆς ἀποκαλυφθείσης πίστεως ἡνέγκατο θάνατον, κατάληλον τῷ δόνδματι κληρονομήσας ζωῆν». Iωάννη Μοναχού, Κανών εις τὸν ἄγιον Γεώργιον, ωδὴ Θ', PG 96, 1400 C: «κλίνας αὐχένα δὲ Θεῷ καὶ ξίφει τὴν κάραν σου ἀποτηθεῖς, ἀθλητά πρὸς τὴν πάντων κεφαλὴν ὀνελήλυθας». Για τις λατινικές πηγές βλ.: *Acta SS, Aprilis III*, σ. 122, § 25: «Haec deprecatus, et cum gaudio collum preferens, beato capite detruncatus est vigesimotertio die Aprilis....». H. D e l e h a y e, *Une ver-*

για έκχυση νερού και γάλατος¹ ή ακόμη αίματος και νερού².

Αναφορικά τώρα με την τύχη του κεφαλιού του αγ. Γεωργίου είναι γνωστό από την αγιολογική γραπτή παράδοση ότι αυτό μόνο παρέμεινε στη Συρία, ενώ το σώμα του μεγαλομάρτυρα μεταφέρθηκε στην Αίγυπτο. Το έτος 1174 προσκυνητές που πήγαν στη Συρία διαπίστωσαν την εκεί ύπαρξη της κάρας του αγ. Γεωργίου³. Παρά την παραπάνω πληροφορία άλλες όμως μαρτυρίες μιλούν για τη μεταφορά του κρανίου από την Ανατολή στο Λατερανό της Ρώμης, πιθανώς κατά τη διάρκεια των περσικών επιδρομών στις αρχές του Ζ' αι., και την από εκεί μετακομίδη του, τον Η' αι., στη «διακονία»⁴ της βασιλικής S. Giorgio al Velabro της ιταλικής πρωτεύουσας, επί πάπα Ζαχαρία Α'⁵. Στην αφιερωματική αυτή εκκλησία αναγόμενη χρονολογικά ίσως στον ΣΤ' αι. και ανακατασκευασμένη τα τέλη του Ζ' αι., που είχε παραχωρηθεί κατά τα τέλη του Θ' αι. - αρχές Ι' αι. στους βυζαντινούς μοναχούς που κατέφθασαν στη Ρώμη για

sion nouvelle de la Passion de St. Georges, «An. Boll», 27 (1908) 382, § 7: «..Ecce Georgii, coronatus es; in medio sanctorum meorum ascriptus es; Adhuc angelo loquente ab Aquilino spatario capitē truncatus est». P. Peeters, Une passion arménienne de St. Georges, «An Boll», 28 (1909) 270, § 20: «Et porro accedentes, praeciderunt caput invicti martyris Christi». Theodosius, De situ Terrae Sanctae, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, XXXIX, Itinera Hierosolymitana, saeculi III-VIII, σ. 139.

1. Βλ. H. Deléhaye, Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909, σ. 68 (στο παρισινό χειρόγραφο 770, φ. 71v): «καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ γάλα ἀντὶ τοῦ αἵματος». K. Kumbach, A. Ehrlhard, Der heilige Georg... 4 (το παρισινό λαϊκό βιβλίο), σ. 30: «καὶ ἐξῆλθεν ὕδωρ καὶ γάλα ἀντὶ τοῦ αἵματος».

2. Βλ. P. Peeters, Une passion arménienne... σ. 270, § 20: «Atque ex collo eius (Georgii) exiit sanguis et aqua».

3. Βλ. H. Deléhaye, Les légendes grecques..., σ. 49.

4. Πρόκειται για φιλανθρωπικά ιδρύματα της αρχαίας Εκκλησίας, γνωστά στην Ανατολή και τη Δύση κατά τον Δ'-Θ' αι. Οι εκκλησίες της Ρώμης που ήταν προσαρτημένες σε τέτοιους είδους ιδρύματα ονομάστηκαν κατά το χαμηλό μεσαίωνα ενορίες και καρδιναλικές διακονίες. Ήταν κέντρα ανακούφισης των πτωχών και των ενδεάν γενικά. Βλ. περισσότερα στην Encyclopédia Cattolica, IV, λήμμα Diaconia, σ. 1521-1535.

5. Βλ. στο Liber Pontificalis, texte, introduction et commentaire από τον L. Duchesne I (1886) 434: «In venerabile itaque patriarchio sacratissimum beati Georgii... in capsula reconditum repperit caput; in qua et pittacium... invenit, litteris exaratum grecis, ipsud esse significantes. Qui sanctissimus papa... in venerabili diaconia eius nomini, siti in...regione secunda ad Veluni aureum illud deduci fecit...». Acta SS, Aprilis III, Acta S. Georgii recentiora et minus sincera, σ. 109, § 38: «caput certe Sancti quo jam olin gloriatur Urbs orbis eaput, ab antiquissimus omnino temporibus allatu fuisse, oportet ad Lateranense sanctuarium...». Στην Translatio reliquiarum S. Georgii martyris, caput I (translatio capitis et brachii Venetias) σ. 132, § 3 και 4 όμως μνημονεύονται οι μετακινήσεις της κάρας και του βραχίονα στην Αίγινα πρώτα, το γνωστό νησί του Σαρωνικού κόλπου, και ύστερα στη Βενετία. Πρβλ. και G. Damiani, L'isola e il cenobio di S. Giorgio Maggiore, Venezia 1956, σ. 95 κ.έ. Βλ. ακόμη και στον R. Krautheimer, Corpus Basilicarum Christianarum Romae (The Early Christian Basilicas of Rome. IV-IX cent.), vol. I, Città del Vaticano 1937, σ' όσα γράφει για τή βασιλική S. Giorgio al Velabro, σ. 244-265. A. Giannettini - G. Venanzi, S. Giorgio al Velabro, Roma 1967 (Le chiese di Roma illustrate, n. 95), σ. 18.

να σωθούν από τον εικονομαχικό διωγμό, παρέμεινε η κάρα του αγ. Γεωργίου και ήταν αντικείμενο λατρευτικών τιμών εκμέρους του λαού. Το ΙΣΤ' αι. ένα μέρος αυτής μεταφέρθηκε στη βορειοϊταλική πόλη Ferrara, όπως επίσης και ένας από τους βραχίονες του υπόψη μάρτυρα¹.

Αφού λοιπόν οι αγιολογικές πηγές αγνοούν το επεισόδιο της κεφαλοφορίας από τον άγ. Γεώργιο, φαίνεται ότι η εικονογραφική αυτή προσθήκη, γνώριμη στους μεταβυζαντινούς χρόνους, και μάλιστα με ιδιαίτερη προτίμηση στο ΙΣΤ' αι., όπως είδαμε, και άγνωστη στη βυζαντινή εικονογραφία, είναι αποτέλεσμα επίδρασης μιας παράδοσης των καλλιτεχνών των βαλκανικών χωρών. Η εικονογραφική αυτή προσθήκη συνηθίζοταν από τους μεταβυζαντινούς ζωγράφους ασυναίσθητα, νομίζοντας ίσως, ότι κάθε αποκεφαλισμένος μάρτυρας μπορούσε να εικονογραφηθεί και ως κεφαλοφόρος, πράγμα που δεν συνέβαινε βέβαια για τους βυζαντινούς καλλιτέχνες. Η βυζαντινή εικονογραφία περιλαμβάνει κεφαλοφόρους αγίους μόνο εκείνους για τους οποίους υπήρχαν οι σχετικές αγιολογικές πληροφορίες. Έτσι λοιπόν η εικονογραφική αυτή παράδοση κυριαρχούσε σε πολλά καλλιτεχνικά κέντρα και σε μεμονωμένα μνημεία των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, δημιουργώντας κάποια ισχυρά πρότυπα για υιοθέτηση από τους ζωγράφους της επεισοδιακής αυτής σκηνής και σε πυρηντάσεις αγίων που είχαν μεν μαρτυρήσει με καθαυτό γεγονός της κεφαλοφορίας. Οι καλλιτέχνες των δύο έργων του Αγ. Όρους κατά τον ΙΣΤ' αι. βρήκαν εκεί διασπαρμένη την εικονογραφική συνήθεια που μνημονεύσαμε προηγουμένως και έτσι ζωγράφισαν τον άγ. Γεώργιο ως κεφαλοφόρο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΙ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

**Θ. ΜΑΝΟΥΣΗΣ ΚΑΙ Γ. ΓΕΩΡΓΙΟΒΙΤΖ: ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ
ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΣΙΑΤΙΣΤΑ (Β' ΜΙΣΟ 19ου ΑΙΩΝΑ)***

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται στον
† Αχιλλέα Ιωάννου Σκονόρτη,
απόφοιτο του Τραμπατζείου Γυμνασίου
Σιάτιστας το 1919.*

Είναι γνωστό ότι η πνευματική κίνηση στη Σιάτιστα άρχισε στα τέλη του 17ου αιώνα. Η πόλη αυτή συγκέντρωνε βιβλία από τα μέσα του παραπάνω αιώνα, όταν οργανώθηκαν εκεί και τα πρώτα ελληνικά σχολεία².

Σιατιστινοί και άλλοι Δυτικομακεδόνες απόδημοι τόσο στο εσωτερικό της οθωμανικής επικράτειας, όσο και στην Κεντρική Ευρώπη, ενίσχυναν την παραπάνω πνευ-

1. Βλ. *Bibliotheca Sanctorum*, VI, λήμμα Giorgio, santo, martire, σ. 522.

* Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή τους κ.κ. Γ. Μ. Μπόντα και Α. Χ. Μέγα, που μου έδωσαν πληροφορίες σχετικές με την Μανούσεια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας.

2. Γ. Μ. Μ πόντα, Η Μανούσειος Δημόσια Βιβλιοθήκη Σιάτιστας, «Μακεδονική Ζωή», Μάιος 1970, τ. 48, σ. 21.

ματική προσπάθεια και έστελναν διάφορες δωριές¹. Ο πιο μεγάλος όμως από τους δωρητές είναι ο Θεόδωρος Μανούσης. Αυτός καταγόταν από πλούσια εμπορική οικογένεια της Σιάτιστας, τους Μανουσαίους, οι οποίοι εργάζονταν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων από τις αρχές του 18ου αιώνα. Ο Θεόδωρος Μανούσης, μέλος της οικογένειας αυτής, γεννήθηκε το 1795 στη Σιάτιστα, σπούδασε όμως στα ελληνικά σχολεία της Τεργέστης και της Βιέννης τα γράμματα της στοιχειώδους, καθώς και της μέσης εκπαίδευσης. Στη συνέχεια σπούδασε φιλολογία και φιλοσοφία σε γερμανικά πανεπιστήμια. Διορίσθηκε επίτιμος καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών αρχικά στην έδρα της πολιτειολογίας και το 1843 στην έδρα της γενικής ιστορίας και προσωρινά της αρχαιολογίας², ενώ το επόμενο έτος εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής και το μεθεπόμενο χρημάτισε πρύτανης. Ο Θεόδωρος Μανούσης πέθανε το 1858 στην Αθήνα και η μεταθανάτια δωρεά του σε βιβλία είναι γνωστό ότι προστέθηκε στον πυρήνα της σημερινής Μανούσειας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σιάτιστας. Τη δωρεά αυτή αποτελούσαν πάνω από πέντε χιλιάδες τόμοι³.

Εκείνο βέβαια, που ενδιαφέρει την εργασία αυτή, είναι να παρουσιάσει και να στηρίξει άγνωστα μέχρι στιγμής στοιχεία. Από επίσημα έγγραφα του ελληνικού προξενείου Βιτωλίων (σημερινό Μοναστήρι) συμπεραίνεται ότι γρήγορα εκτελέστηκε η διαθήκη του Θ. Μανούση όσον αφορά τη δωρεά βιβλίων στη γενέτειρά του. Η τύχη της δωρεάς αυτής γίνεται γνωστή από περιγραφές που χρονολογούνται πριν από το 1864. Συγκεκριμένα, στα προξενικά έγγραφα γίνεται αναφορά σ' αυτή τη δωρεά και περιγράφεται πώς ο πασάς Βιτωλίων κατά το διάστημα της περιοδείας του έκλεισε τα ελληνικά σχολεία, έκαψε πολλά βιβλία της δωρεάς στη βιβλιοθήκη της Σιάτιστας και κατέσχεσε πολλά βιβλία. Τα βιβλία αυτά τα έστειλε στην Κωνσταντινούπολη για εξέταση, επειδή θεώρησε ότι στρέφονταν κατά της Τουρκίας. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στις άλλες επαρχίες ο πασάς ή δεν βρήκε βιβλία ή δωροδοκήθηκε και δεν προέβη σε παρόμοιες ενέργειες κατάσχεσης⁴. Αυτό το γεγονός βέβαια σημαίνει ότι η Σιάτιστα κυρίως ενοχλούσε τον κατακτητή, επειδή η πόλη παρέμενε ενεργός πνευματικός φάρος στη δύσκολη αυτή για τον Ελληνισμό περίοδο. Ο Θωμανός κατακτητής, επειδή φοβόταν την ανάπτυξη της ελεύθερης σκέψης που καλλιεργούν τα βιβλία, προσπαθούσε να ρίξει τη Σιάτιστα στα σκοτάδια της αμάβειας προβαίνοντας σε κατάσχεση της βιβλιοθήκης και σε πυρπόληση βιβλίων.

Το 1863 υπήρχαν στην πόλη της Σιάτιστας βιβλία δωρισμένα από τον Θ. Μανού-

1. Έτσι, ο Ζουπανιώτης λόγιος Γεώργιος Αυξεντιάδης, πεθαίνοντας το 1813 στη Βιέννη, έρισε στη διαθήκη του να περιέλθει η βιβλιοθήκη του στα σχολεία της Σιάτιστας. Το γεγονός το πληροφορούμαστε από τις ευχαριστήριες επιστολές του μητροπολίτη Σισανίου Ιωαννίκιου, στον οποίο υπαγόταν εκκλησιαστικά η Σιάτιστα, και των εφόρων των σχολείων της Σιάτιστας. Οι επιστολές αυτές στάλθηκαν τον Φεβρουάριο του 1818 προς τον αδελφό του διαθέτη, τον Δημήτριο, που βρισκόταν στην Πέστη (βλ. σχετικά I o a n n i s A. P a p a d r i a n o s, *The Greek teacher Georgios Auxentiadis at the town of Zemun (1793-1802)*, «Balkan Studies», 19₂, 1978, 367-371).

2. Γεωργίου Λαζαρίου, Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη, έκδ. Εταιρείας Μακ.δονικών Σπουδών, 1982, σ. 169.

3. Γ. Μ. Μπόντα, ό.π.

4. Α. Y.E. (Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών), Α. Πολιτική 1863 /4 /2, Προξενείο της Ελλάδας στα Βιτώλια προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βιτώλια, 259 /19-12-1863.

ση που δεν μπορέσαμε, δυστυχώς, να εξακριβώσουμε πότε ακριβώς στάλθηκαν στη γενέτειρα από τον δωρητή. Πάντως τα βιβλία έφθασαν στη Σιάτιστα πριν από το 1864 σύμφωνα με τα γεγονότα που εκθέτουμε παρακάτω.

Στις 17 Δεκεμβρίου 1863, διευθύνων γραμματέας του ελληνικού προξενείου Βιτωλίων (Μοναστηρίου) ήταν ο Α. Χατζηανδρέας. Αυτός σε έγγραφό του προς την ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης ανέφερε τις αισχρές πράξεις του διερμηνέα του νομού Βιτωλίων, κάποιου Γ. Γεώργιοβιτζ ή Τζωρτζάκη. Τις καταχρήσεις του ο Τζωρτζάκης τις έκαμε σε διάφορα μέρη της δικαιοδοσίας του. Η Γεράνεια Σιάτιστας δεν γλύτωσε απ' αυτόν, γιατί εκεί κατάφερε να αρπάξει τετρακόσιες λίρες από ένα μόνο άτομο, ενώ από όλους τους άλλους Γερανιώτες αφαίρεσε διακόσιες πενήντα λίρες, επίσης πήρε σαράντα βιβλία εντελώς αβλαβή για την Υψηλή Πύλη, ενώ άλλα βιβλία έκαψε και άλλα ξέσχισε. Σ' άλλες πάλι επαργίες ο Τζωρτζάκης δωροδοκήθηκε για να μην καταληστεύσει τους Έλληνες. Ο άρπαγας αυτός διερμηνέας τύχαινε να είναι σύγιαμπρος του Κ. Βαρότζη, πρώτου διερμηνέα της ελληνικής βασιλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Λέγεται ότι ο Βαρότζης εγγυήθηκε και διορίσθηκε διερμηνέας ο Τζωρτζάκης ο οποίος, το 1862, είχε διατελέσει και υποπρόδευτος της Αγγλίας στην Κορυτσά, και ήταν τότε γεμάτος χρέη που ποτέ, ο ανέντιμος, δεν εξόφλησε. Μόλις ο Τζωρτζάκης, διορίσθηκε διερμηνέας στα Βιτώλια (Μοναστήρι), εφάρμοσε σχέδιο καταδίωξης των Χριστιανών με απώτερο σκοπό να τους εκβιάζει και να αναγκάζονται έτσι να τον δωροδοκούν. Για να είναι βέβαια καλυμμένος σ' αυτές του τις ενέργειες συνέπρατε με τον γαμπρό του διοικητή Βιτώλιων (Μοναστηρίου), με τον οποίο και μοιράζονταν, ό,τι άρπαζαν από τους Χριστιανούς¹.

Ο Τζωρτζάκης λοιπόν, για να εκβιάσει τους Σιατιστινούς και να διευκολύνθει έτσι στην αφάιμαξη των βαλαντίων τους, ζήτησε να εξετάσει τα περιεχόμενα της βιβλιοθήκης Σιάτιστας, όπου ισχυρίσθηκε ότι υπήρχαν βιβλία απαγορευμένα απ' όλα τα κράτη. Φάίνεται όμως ότι οι Σιατιστινοί δεν ενέδωσαν στον έμμεσο αυτό τρόπο εκβιασμού. Ο διερμηνέας, όταν είδε ότι δεν του γινόταν πρότυπη δωροδοκίας, αφαιρέσεις ορισμένα βιβλία της βιβλιοθήκης. Στη συνέχεια τα βιβλία αυτά τα παρέδωσε στις τοπικές οθωμανικές αρχές για να σταλούν σε κάποια εξεταστική επιτροπή που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Οι τόμοι που κατασχέθηκαν περιείχαν άλλοι ελληνικά ποιήματα, άλλοι είχαν φιλελεύθερο περιεχόμενο, άλλοι αναφέρονταν σε στρατιωτικά θέματα και άλλοι αποτελούσαν τα 'Απαντά του Βολταίρου και του Ρουσσώ. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι σχετικά μικρός αριθμός βιβλίων ξεσχίσθηκε ή πυρπολήθηκε από τον Τζωρτζάκη. Το περιεχόμενο αυτών των τελευταίων θεωρείται «ως μικρού λόγου άξιο» από τον διευθύνοντα γραμματέα του ελληνικού προξενείου Βιτώλιων (Μοναστηρίου). Στο προξενικό έγγραφο ξεκαθαρίζεται, τελικά, ότι βιβλία αφαιρέθηκαν όχι μόνον από τη δωρεά Θ. Μανούση, αλλά και από άλλα βιβλιοστάσια της γενικής βιβλιοθήκης της Σιάτιστας. Φυσικό ότι πασάς Βιτωλίων (Μοναστηρίου) αρνιόταν να δεχθεί τον ληστρικό χαρακτήρα της επιδρομής του διερμηνέα του, ισχυρίζόμενος ότι στη γενική βιβλιοθήκη Σιάτιστας βρέθηκαν μερικά φιλελεύθερα βιβλία που στάλθηκαν για εξέταση στην Κωνσταντινούπολη².

Το 1864 ο Α. Χατζηανδρέας, που διηγύθυνε το ελληνικό προξενείο Βιτωλίων (Μο-

1. Α. Υ.Ε., Α. Πολιτική 1863 /4 /2, Προξενείο της Ελλάδας στα Βιτώλια προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βιτωλία, 257 /17-12-1863 και 259 /19-12-1863.

2. Α. Υ.Ε., Α. Πολιτική 1864 /49 /2, Προξενείο της Ελλάδας στα Βιτώλια προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βιτωλία, Α.Π. 22 /2-2-1864.

νυστηρίου), ερεύνησε το θέμα και φαίνεται ότι συνέλεξε λεπτομερείς πληροφορίες από Έλληνα γιατρό της Σιάτιστας. Αυτός σε επιστολή του προς τον Χατζηανδρέα περιγράφει ακριβώς τα βιβλία που υπεξαιρέθηκαν από τη βιβλιοθήκη του μακαρίτη Θ. Μανούση. Ο γιατρός γράφει ότι «εκ της βιβλιοθήκης του Μανούσουν έσχισεν και έκαυσεν ο [Τζωρτζάκης] περί τους 20 τόμους διαφόρων συγγραφέων, των οποίων ο ονομαστικός κατάλογος ευρίσκεται εις χείρας απόμου τινός απόντος εκ Σιατίστης. Περί τους 40 τόμους παρέλαβεν μεθ' εαυτού ο [Τζωρτζάκης] εξ ων επέστρεψεν εις την βιβλιοθήκην, άμα αφιχθείς αυτόθι, ένα μόνον τόμον και τους ελληνικούς κώδικας. Εκ των 100 τόμων του Βολταίρου τον μεν πρώτον και εκατοστόν έλαβεν μεθ' εαυτού, τους δε λοιπούς 98 εσφράγισεν εντός σάκκου και τους παρέδωκεν εις την Μητρόπολιν προς φύλαξιν μέχρι νεωτέρας διαταγής. Εκ της προϋπαρχούσης βιβλιοθήκης αφηρέθη και εσφραγίσθη ο Ρουσσώ». Ο ανώνυμος γιατρός υποσχόταν ότι σύντομα θα έστελνε (από τη Σιάτιστα στο ελληνικό προξενείο Βιτωλίων) λεπτομερή ονομαστικό κατάλογο των βιβλίων που αφαιρέθηκαν ή πυρπολήθηκαν. Τήρησε μάλιστα την υπόσχεσή του, όπως θα δούμε παρακάτω¹.

Φυσικά το ελληνικό προξενείο Βιτωλίων (Μοναστηρίου) αντέδρασε με αναφορά που έστειλε στη βασιλική πρεσβεία Κωνσταντινούπολης, όπου παρακαλούσε να προκληθεί απόφαση του βασιλίτη που θα διέταξε τον πασά Βιτωλίων να επιστρέψει στην ελληνική βιβλιοθήκη Σιάτιστας τα 'Απαντα του Βολταίρου που κατακρατούσε ο Τζωρτζάκης. Στην παραπάνω αναφορά γινόταν επίσης μνεία των τόμων που στάλθηκαν από τον Τζωρτζάκη στην εξεταστική επιτροπή της Κωνσταντινούπολης και επιδιωκόταν η επιστροφή τους στη Σιάτιστα².

Ποιά ακριβώς βιβλία της δωρεάς Θ. Μανούση αφαιρέθηκαν από τον πασά Βιτωλίων, δια χειρός Τζωρτζάκη, σίματε σε θέση να το γνωρίζουμε χάρη σε έγγραφο που τελευταία ερευνήθηκε και που αμέσως παρουσιάζουμε³.

Πρώτα πρώτα παραθέτουμε τον κατάλογο των βιβλίων που αφαιρέθηκαν από τη βιβλιοθήκη της Σιάτιστας και στάλθηκαν από τους Οθωμανούς στην Κωνσταντινούπολη. Αυτός ο κατάλογος περιλαμβάνει τα εξής βιβλία:

A. Ελληνικά

- 5 τόμοι, *Iστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας*
- 2 τόμοι, *Ναυτικό*
- 1 τόμος, *Ορεινό πνηροβολικό*
- 1 τόμος, *Υπόμνημα των ναυτικού*
- 1 τόμος, *Λόγοι κατά κλοπής*
- 1 τόμος, *Ορειβατικό πνηροβολικό*
- 1 τόμος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*
- 1 τόμος, *Συνθήκη της Ρωσίας και της Πόρτας*
- 1 τόμος, *Ο Λάσκαρης*
- 1 τόμος, *Οι άθλοι της επαναστάσεως*
- 1 τόμος, *Ο Ελληνισμός ή Ρωσισμός*

1. Α Y.E., A. Πολιτική 1864 /49 /2, Προξενείο της Ελλάδας στα Βιτώλια προς τη Υπουργείο Εξωτερικών, Βιτώλια, Α.Π. 29 /13-2-1864.

2. 'Ο.π.

3. Α Y.E., A. Πολιτική 1864 /49 /2, Προξενείο της Ελλάδας στα Βιτώλια προς τη Υπουργείο Εξωτερικών, Βιτώλια, Α.Π. 36 /27-2-1864.

- 1 τόμος, *Τα πατά την αιαγέννησιν της Ελλάδος*
 1 τόμος, *Λέγοι διάφοροι*
 1 τόμος, *Περὶ αυτοχθόνων Αλβανῶν*
 1 τόμος, *Τραγωδία νέας Ελλάδος* (βιβλιό γερμανοελληνικό)

B. Γαλλικά

- 2 τόμοι, *Εκ των Απάντων του Βολταίρου*
 5 τόμοι, *Ιστορία της Γαλλικής Επαναστάσεως*
 2 τόμοι, *Στρατιωτική γεωγραφία*
 1 τόμος, *Σπενδάλαιοι λόγοι εις το σύνταγμα των ελευθέρων λαών*
 1 τόμος, *Γαλλική Δημοκρατίη*
 1 τόμος, *Ημερολόγιο της πολιορκίας Κωνσταντινούπολεως*
 1 τόμος, *Επιρροές των Ελλήνων*
 1 τόμος, *Ανάμικτα ελληνικά*
 1 τόμος, *Ελληνική φύλη*
 1 τόμος, *Ο Θεατής της Ανατολής*
 1 τόμος, *Οικονομικά της Ελλάδος*
 1 τόμος, *Το Δίκαιο των πολέμου και της ειρήνης*
 1 τόμος, *Περιγραφή των οδών της πόλεως Λονδίνου*
 1 τόμος, *Περιγραφή των οδών της πόλεως των Παρισίων.*

Τα παραπάνω βιβλία, ελληνικά και γαλλικά, θεωρήθηκαν ύποπτα και στάλθηκαν, όπως είδαμε παραπάνω, στην Κωνσταντινούπολη για εξέταση. 'Αλλα είκοσι βιβλία σχίσθηκαν και πυρπολήθηκαν. Σχετική προσπάθειά μου για την εξακρίβωση των τίτλων των βιβλίων αυτών δεν καρποφόρησε. Τέλος, κάποιοι τόμοι από τα 'Απαντα του Βολταίρου και του Ρουσσώ κρατήθηκαν στη Μητρόπολη Σιάτιστας¹.

Για όλες τις παραπάνω ενέργειες σε βάρος της δωρεάς Θ. Μανούση και γενικά της βιβλιοθήκης Σιάτιστας, όλες οι ευθύνες επιρρίπτονται στον διερμηνέα του νομού Βιτωλίων (Μοναστηρίου) Γ. Γεώργιοβιτς ή Τζωρτζάκη. Επιδιώκοντας αυτός δωροληψία από τους Σιατιστινούς, επειδή δεν βρήκε βιβλία άμεσα επικίνδυνα για το οθωμανικό κράτος, θέλησε να προσφέρει εκδούλευση στον άμεσο προϊστάμενό του, τον πασά Βιτωλίων (Μοναστηρίου)· για τον λόγο αυτόν κατέσχεσε ή καταέσχισε και κατέκαψε όποια βιβλία του έτυχαν μπροστά του μια και ο πασάς, απ' ό,τι φαίνεται, δεν ήταν γνώστης της οποιασδήποτε—ακίνδυνης ή επικίνδυνης για τους Τούρκους δυνάστες—βιβλιογραφίας.

Τελειώνοντας την εργασία αυτή αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η Σιάτιστα, σύμφωνα και με τις παραπάνω περιγραφές, ανθούσε στον τομέα των γραμμάτων κατά τον 19ο αιώνα, σε σημείο που να προκαλεί τον κατακτητή. Η σπουδαιότητα της βιβλιοθήκης για την εποχή εκείνη φαίνεται από τον κατάλογο των τόμων που εκθέσαμε. Η προσωπικότητα του Θ. Μανούση θα μπορούσε επομένως να χαρακτηρισθεί και από το είδος των φιλελεύθερων αυτών βιβλίων, όπως τα 'Απαντα του Βολταίρου και του Ρουσσώ που δώρισε στη γενέτειρά του. Τα κείμενα αυτά του διαφωτισμού ήταν επόμενο να διαδώσουν επαναστατικές ιδέες στους σκλαβωμένους προγόνους μας. Για τον λόγο αυτό αιτολογούνται οι βίαιες αντιδράσεις του τυράννου: κατάσχεση, ξέσχισμα, πυρπόληση ενός τουλάχιστον μέρους της λαμπρής δωρεάς του μεγάλου Σιατιστινού ευεργέτη Θ. Μανούση.

**ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΑ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1864-1914 ***

1. Τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βέροιας

Είναι άναμφισβήτητη καὶ αὐτονόητη ἡ χρησιμότητα τῆς δημοσιεύσεως ἀγνώστων πληροφοριῶν ἀπὸ ἀνέκδοτους κώδικες τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, γιατὶ ἔτσι πλουτίζουμε τις γνώσεις μας μὲ βάση τις σωζόμενες πρωτότυπες πηγές, ποὺ ἔμειναν ἀναξιοπόίητες, μέχρι σήμερα, ἢν καὶ πέρασαν πολλές δεκαετίες ἐλεύθερου βίου τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Τέτοιοι κώδικες σώζονται σὲ βιβλιοθήκες, μητροπόλεις κ.ἄ., ὅπως, βέσσαια, καὶ στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς καταστρώφηκαν ἥδη ἀπὸ πυρκαϊές ἢ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία ἐκείνων ποὺ τοὺς εἶχαν καὶ ἔτσι χάθηκαν γιὰ πάντα πολὺ σπουδαῖες εἰδήσεις γιὰ θεσμοὺς καὶ γιὰ πολλὰ θέματα, γιὰ τὰ ὅποια ἔχομε λίγες καὶ σποραδικὲς πληροφορίες, ὅπως γιὰ τις κοινότητες, τὰ σχολεῖα, τις δωρεές, τὰ προικοσύμφωνα, τις διαθῆκες, τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο, τὴ φορολογία κ.λ.

Ἄπὸ τοὺς σωζόμενους κώδικες ἔχουν δημοσιευθεῖ, δλόκληροι, ἐλάχιστοι. Ἰστοριοδίφες ἢ ἴστορικοί, δμως, χρησιμοποίησαν, ἢ καὶ δημοσίευσαν μερικὰ μέρη τους, ἢ, πιὸ συχνά, ἀνέφεραν στοιχεῖα ἀπὸ τούτους μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συγγραφῆς κάποιας μελέτης τους. Ἔτσι, ὑπάρχουν καὶ σήμερα πολλοὶ ἄγνωστοι ἢ ἀχρησιμοποίητοι κώδικες.

Είναι λοιπὸν ἐπιβλημένο νὰ ἀναληφθεῖ μία συντονισμένη προσπάθεια γιὰ τὴ συστηματικὴ καταγραφὴ καὶ γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου τῶν κωδίκων. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν χρειάζεται νὸ ἐνδιαφερθεῖ τὸ κράτος, τὸ ὅποιο ἀπαιτεῖται νὰ ἔξεύρει καὶ νὰ διαθέσει τὸ ἀπαιτούμενο ποσό γιὰ τὴ χρηματοδότηση εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν ἀποστολῶν, γιὰ τὴ μικροφωτογράφησή τους καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἔκδοσή τους σὲ μιὰ πολύτομη καὶ πολύτιμη σειρά, ὅπως γίνεται στὶς ὅλλες χώρες, ὅπου ἔχουν κυτανοήσει τὴ μεγάλη σπουδαιότητα τῶν παρόμοιων ἐνεργειῶν γιὰ τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἰστορία τους (πολιτική, κοινωνική, οἰκονομική κ.λ.).

Ἄν θελήσουμε, τώρα, νὰ περιορίσουμε τὴν ἔξετασή μας στὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας, θὰ πρέπει νὰ θυμίσουμε ὅτι δ, τελευταῖα ἀποθανών, πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Ἀντώνιος Σιγάλας, ἔκαμε γιὰ τοῦτες δ,τι εἶχαν κάμει προηγουμένως οἱ Σπ. Λάμπρος καὶ Κωνσταντίνος Σάθας, ἢ, υστερε, οἱ Κωνσταντίνος Μέρτζιος, Ἰω. Βασδραβέλλης κ.ἄ. γιὰ εὑρύτερες περιοχές. Πράγματι, ὅταν ἡταν καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, γύρισε τὴ Μακεδονία, γιὰ νὰ ἐρευνήσει ἐντοπίσει καὶ νὰ καταλογογραφήσει τὰ ἀρχεῖα τῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειάς του ὅλοποιήθηκε μὲ τὴν ἔκδοση (στὰ 1939) τοῦ πρώτου (ἀλλὰ καὶ τελευταίου) τόμου ἐνὸς βιβλίου του, ποὺ ἔχει ὑπέρτιτλο: «Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας» καὶ κύριο τίτλο: «Α', Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθῆκαι Δυτικῆς Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δ Σιγάλας, ὅπως ἡταν φυσικό, περιέγραψε βιαστικὰ τοὺς κώδικες, τὰ χειρόγραφα βιβλία, τὰ λυτὰ ἔγγραφα κ.λ., ἐπειδὴ δὲν διέθετε τὸν ἀπαιτούμενο χρόνο καὶ τὰ μέσα γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἐργασία, χωρὶς νὰ σημαίνει τοῦτο

*'Ανακοίνωση στὸ Η' Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορικῆς 'Εταιρείας (23-24.5.1987).

ὅτι δὲν εἶναι ἀξιόλογο τὸ βιβλίο του. Δυστυχῶς δὲν συνεχίστηκε καὶ δὲν ὀλοκληρώθηκε ὑστεροῦ ἡ προσπάθειά του, σὲ τοῦτο δὲ συνετέλεσε ἀρνητικὰ καὶ ἡ προσωπικὴ περιπέτειά του. Τὰ κατοπινά «Ἐκλαϊκευμένα μελετήματά» του, ὅπως ὑπονοεῖ καὶ ὁ τίτλος τους, δὲν προσέθεσαν τίποτε καινούριο στὸν τομέα αὐτὸν.

Στὰ πλαίσια τῆς προαναφερμένης ἔρευνάς του ὁ Σιγύλας μᾶς ἔδωσε καὶ ἔναν κυττάλογο τῶν κωδίκων τῆς Βέροιας, τὴν ὥποια ἐπισκέφθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1931.

Τὸ 1960 μελέτησα (στὴ διάρκεια ἐνὸς τριμήνου) τοὺς κώδικες, ποὺ βρῆκα στὴ Μητρόπολη τῆς Βέροιας-Νάουσας καὶ κράτησα σημειώσεις 468 σελίδων, σὲ 4 συνηθισμένα τετράδια. Κατάλογο τῶν κωδίκων τούτων ἔδωσε στὶς σελίδες 39-41 τοῦ 1ου τόμου τῆς Ἰστορίας τῆς Βέροιας, ποὺ κυκλοφόρησε τὸν ἴδιο χρόνο. Πρὶν λίγες ἡμέρες (27-3-1987) ἔκανα ἐπανέλεγχο τῶν κωδίκων γιὰ τοὺς σκοπούς αὐτῆς τῆς ἀνακοινώσεως. Βρῆκα ἔναν ἀκόμα κώδικα, ὅπου (στὶς σελίδες 1-30) περιέχονται προικοσύμφωνα τῶν χρόνων 1905-1907.

Ἐπίσης, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1983, μελέτησα ἄλλους κώδικες, ποὺ ἵπαρχουν (ἔδωκαὶ μερικὰ χρόνια) στὸ συμβολαιογραφεῖο τοῦ κ. Δημητρίου Μανωλίδη στὴ Βέροια καὶ κράτησα σημειώσεις ἀπὸ 230 σελίδες, ἀπέκτησα δὲ καὶ φωτοτυπίες μερικῶν σημαντικῶν ἐγγράφων χάρη στὴν καλὴ διάθεση τοῦ κ. Μανωλίδη, τὸν ὥποιο εὐχαριστῶ καὶ ὅπο τὴ θέση αὐτῆ. Οἱ κώδικες αὐτοὶ περιέχουν προικοσύμφωνες, διαθῆκες, ἐξօφλητικά καὶ ἄλλα συμβολαιογραφικά ἔγγραφα.

Ἡδη, μὲ βάση ἡ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐγγράφων ποὺ βρῆκα στοὺς κώδικες τῆς Μητροπόλεως καὶ ἔχοντας στὴ διάθεσὴ μου τὶς σημειώσεις μου, δημοσίευσα στοὺς 10 (1970) καὶ 11 (1971), ἀντίστοιχα, τόμους τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικά» ἀγνωστα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Βέροιας καὶ πιὸ εἰδικά γιὰ τοὺς κανονισμοὺς της, ὅπως καὶ γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Ἰδιας πόλεως, ἐνδὴ ἄλλα ἔγγραφα ἢ πληροφορίες χρησιμοποίησα σ' ἄλλες ἴστορικές μελέτες μου.

Σήμερα θὰ ἀνακοινώσω τὶς πρῶτες παρατηρήσεις μου γιὰ ἔναν ἄλλο θεσμό, ποὺ ἰσχυσε χιλιάδες χρόνια (καὶ μέχρι πρὶν τέσσερα χρόνια. ὅποτε καταργήθηκε μὲ τὸν νόμο 1329 / 1983, γιὰ τὴν ἰσότητα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν), δηλαδὴ γιὰ τὴν προίκα καὶ πιὸ συγκεκριμένα γιὰ τὰ προικοσύμφωνα, στὰ χρόνια 1864-1914, μὲ βύση τοὺς ἀνέκδοτους κώδικες τοῦ συμβολαιογραφείου τῆς Βέροιας.

Πρέπει νὰ σημειώσω ἀμέσως, διτὶ ὁ Ἀντώνιος Σιγύλας γράφει ὅτι ὑπῆρχε στὸ συμβολαιογραφεῖο τῆς Βέροιας καὶ ἔνας κώδικας, ὁ ὥποιος περιεῖχε προικοσύμφωνα τῶν ἐτῶν 1849-1877, ἀλλὰ τοῦτος, ὅπως καὶ ἔνας ἄλλος, δὲν βρέθηκε τὸ 1983 οὔτε στὸν ἐπανέλεγχο ποὺ ἔκαμα τελευταίᾳ (27.3.1987), ἐνδὴ βρῆκα ἔναν ἄλλο κώδικα, τὸν ὥποιο δὲν μνημόνευσε ὁ Σιγύλας.

Ἀκόμα, χρειάζεται νὰ ἀναφέρω διτὶ στοὺς κώδικες τοῦ συμβολαιογραφείου καταχωροῦνται προικοσύμφωνα κατοίκων τῆς Βέροιας ἢ καὶ τῶν χωριῶν της. Ἐξάλλου, στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἰδιας Μητροπόλεως ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἔξι κώδικες, οἱ ὥποιοι περιέχουν προικοσύμφωνα μονάχα ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Νάουσας, τῶν χρόνων 1858-1914, τὰ διοῖν δὲν μελέτησα ἀκόμα καὶ συνεπῶς δὲν πρόκειται νὰ μὲ ἀπασχολήσουν ἔδω.

2. Μερικὲς ἐπισημάνσεις γιὰ τὰ προικοσύμφωνα στὴ Βέροια

Ἄπ' ὅσα σημειώθηκαν κιούλας γίνεται εὔκολα κατανοητὸ διτὶ δὲν εἶναι δυνατὸ μὲ τὴν ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ νὰ κάμω τίποτε περισσότερο, στὰ περιορισμένα πλαίσια της, πέρα ἀπὸ δρισμένες ἐπισημάνσεις, σχετικές, μονάχα, μὲ τοὺς κώδικες ποὺ μελετήθηκαν (καὶ, μόνο, γιὰ τὴν πόλη τῆς Βέροιας), χωρὶς νὰ γίνει ἀναφορὰ στὰ νομικὰ καὶ ἴστορικὰ πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας καὶ τῶν προικοσύμφωνων, γιατὶ μιὰ

παρόμοια προσπάθεια ξεφεύγει άπό τὸν σκοπὸν καὶ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ τοῦ κειμένου:

Α'. Τὸ προικοσύμφωνο δημοάζεται «ἔγγραφον προικοτιμήσεων» ἢ «προικοδοτή-
ριον», ἀναφέρεται δὲ ὅτι γινόταν «...κατὰ τὸ ἐπικρατῶν ἔθος τῆς πόλεως μαζ̄».

Β'. Η σύνταξη γινόταν στὰ γραφεῖα τῆς Μητροπόλεως καὶ καταχωρίζοταν στὸν
εἰδικὸν κώδικα τῶν προικοτιμήσεων-προικοσύμφωνων ἢ σὲ πιὸ γενικὸν κώδικα, ὃν
γράφονταν καὶ διαθῆκες, συμβολαιογραφικά ἔγγραφα κ.λ. Ἀντίγραφο (ἐπικυρωμένο)
δινόταν στοὺς ἐνδιαιφερόμενους, σώζονται δὲ τέτοια σὲ πολλὲς οἰκογένειες.

Γ'. Τοῦτο συντασσόταν μεταξὺ τοῦ προικοδότη, ποὺ ἦταν, κυρίως, δι πατέρας (φυ-
σικὸς ἢ θετὸς), ἢ ἡ μητέρα σὲ περίπτωση χρείας της, ἢ καὶ τὰ ἀδέλφια, ἢ ἄλλοι
συγγενεῖς, κυρίως ὅταν ἡ προικοδοτούμενη ἦταν ὁρφανὴ. Ἀκόμα, καὶ «ὁ κύριος» ἢ
«ἡ κυρία» τῆς μέλλουσας νύφης, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ παντρεύοταν ὑπηρέτρια κάποιας
εὐκατάστατης οἰκογένειας, δόποτε ἡ προικοδότηση γινόταν «...συμφώνως πρὸς τὴν
ὑπηρεσίαν τῆς κόρης», δόπως γράφεται σὲ προικοσύμβολα, δηλαδὴ κρατιόνταν, συ-
νήθως, τὰ σχετικὰ ποσὰ γιὰ ἀμοιβὴ τῆς ἔργασίας, γιὰ τὴν προίκιση, συχνὰ δὲ προσέ-
φερε καὶ δι εργοδότης ἔνα ποσὸ γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς προίκιας.

Δ'. Η προίκα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀκίνητα (κατ' ἔξαίρεση), μετρητὰ χρήματα (σὲ
γρόσια ἢ χρυσὲς τουρκικὲς λίρες) καὶ, στὸν κανόνα, κυρίως καὶ πάντοτε, δινόταν σὲ
ρουχισμό, ἔπιπλα, σκεύη καὶ ἄλλα κινητὰ πράγματα. Κάπου κάπου ἡ προίκα συμπληρωνόταν
μὲ δημολογίες, κυρίως τοῦ ναοῦ τοῦ διοίου Ἀντωνίου ἢ Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν.
Ἡ ἀναφορὰ γινόταν σὲ ἀριθμὸ ἀντικειμένων καὶ γραφόταν καὶ ἡ ἀξία τους (σὲ γρόσια
ἢ σπάνια καὶ σὲ τουρκικὲς λίρες). Συχνὰ περιγράφονταν τὰ μὲν κινητὰ πράγματα μὲ
λεπτομέρειες, ὡς πρὸς τὴν προέλευση, ποιότητα, μέγεθος, ὀριθμὸ κ.λ., ἐνῶ γιὰ τὰ ἀκί-
νητα δίδονταν ἡ τοποθεσία, ἡ συνοικία-ένορφία, ἡ ἔκταση, μερικὲς φορὲς δὲ καὶ τὰ
ὅρια καὶ, πάντοτε, ἡ ἀξία τους. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι μονάχα ἐνδιαιφέροντα, ἀλλὰ
καὶ πολὺ χρήσιμα ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις.

Ε'. Τὸ ἔγγραφο ὑπογραφόταν ἀπὸ ἔνα ἢ, συνήθως, περισσότερους προικοεκτιμ-
τές, ἀπὸ τὸν προικοδότη, τὸν μελλούμενο γαμπρὸ (ὅταν δὲν ἦταν ἀγρύπμαστος) καὶ ἀπὸ
μάρτυρες, μερικὲς δὲ φορὲς ὑπέγραψε καὶ δι κουμπάρος. Σπάνια, ἡ ἴδια ἡ νύμφη αὐτο-
προικιζόταν ἀπὸ τὴν πατρικὴ κ.λ. κληρονομίᾳ της.

ΣΓ'. Σὲ προικοσύμφωνο τῆς 29.8.1892 γράφεται ὅτι τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς
προίκιας (ἀξίας 2.600 γροσίων) δόθηκαν: «...ἴνα διετελῶσιν ὑπὸ τὴν κατοχὴν καὶ συν-
τήρησιν αὐτοῦ» (δηλαδὴ τοῦ γαμπροῦ) «καὶ κυριότητα τῆς νύμφης...».

Ζ'. Συχνὰ δινόταν ὡς προίκα, ἀπὸ τὸν πατέρα ἢ τὸν ὀδελφό, ὀδόκληρο ἢ ἔνα μέ-
ρος ἀκινήτου (ὅπως σπιτιοῦ, μαγαζιοῦ, χωραφιοῦ, λαδόμυλου κ.λ.), ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε
ρευστὸ χρῆμα (σὲ γρόσια ἢ χρυσὲς τουρκικὲς λίρες), μὲ τὴ ρητὴ συμφωνία νὰ ἐπιστρα-
φεῖ ὁ πωαδήποτε τὸ ἀκίνητο τοῦτο, μόλις πάρει, ύστερα, δι γαμπρὸς τὴν ἀξία σὲ χρῆμα,
τοῦτο δὲ γινόταν «...διὰ μέσου τοῦ ἀρμοδίου κυβερνητικοῦ γραφείου», δόπως γράφεται
ρητὰ σὲ προικοσύμβολο τοῦ 1894. Στὸ περιθώριο τούτου γράφτηκε, διρίζόνται, μετὰ
πέντε χρόνια (δηλαδὴ τὸ 1399) ὅτι τὸ ½ ἐνδὸς λαδόμυλον καὶ μιᾶς βαμβακομπανῆς,
ποὺ είχαν δοθεῖ γιὰ προίκα καὶ είχαν ἐκτιμηθεῖ σὲ 12.500 καὶ 7.500 γρόσια, ἀντίστοιχα,
ἢ συνολικὰ γιὰ 20.000 γρόσια ἢ 20 χρυσὲς λίρες Τουρκίας, πουλήθηκαν-ἐπεστράφη-
καν (μὲ «ἰκράρι») στὸν ἀδελφὸ τῆς νύφης (ὅπως συμφωνήθηκε), δι ποιός, δημως, κατέ-
βαλε γιὰ τοῦτο 161 δθωμανικές λίρες. Σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1896 διαβάζομε, μετεξὺ
ἄλλων, ὅτι: «Διὰ ἀντίτιμον ἐπτὰ λιρῶν διὰ ταῖς γούναις καὶ λοιπὰ δίδει ἐνυπόθηκον δύο
στρέμματα ἀμπέλι εἰς Καλίγκαν 700» (γρόσια). Στὰ 1905: «Ἀντὶ τεσσαράκοντα λιρῶν
μετρητῶν ἐδόθη ὡς ἐνέχυρον μέχρι ἀποτίσεως τοῦ ἄνω ποσοῦ εἰς ἀχυρῶν», ἀξίας 4.000
γροσίων ἢ ὅτι ἀπὸ τὶς τριακόσιες λίρες (ἄλλης προίκις) 50 δόθηκαν σὲ μετρητά, 50

σὲ δμολογία λήξεως 6 μηνῶν, καὶ γιὰ τὶς 100 δόθηκε ἐνέχυρο τὸ μισὸς ἐνὸς μαγαζιοῦ. Σὲ ἄλλο προικοσύμφωνο (τοῦ 1898) γράφεται δtti προικοδοτεῖται ἡ νύφη καὶ μὲ 80 χρυσὲς δθωμανικὲς λίρες: «ἀντὶ φλωρίων λαιμοῦ». Ἀλλωστε, ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν κινητῶν πραγμάτων δὲν ἔλειπαν, συνήθως, τὰ «ἐνώτια», τὰ «ἔξαρια μαργαρίτου», τὰ «περιδέραια» καὶ λοιπὰ κοσμήματα, ἐνῶ δρουγισμὸς δινόταν σὲ «κιβώτια» ἢ σὲ «μπόγυνος» κ.λ. Σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1897 παρατηροῦμε δtti, μεταξὺ ὅλων, δόθηκε ὡς προίκα ἕνα σπίτι (ποὺ ἐκτιμήθηκε 2.000 γρόσια ἢ 20 δθωμανικὲς χρυσὲς λίρες) καὶ συγκεκριμένα τὸ μισὸς γιὰ προίκα ὡς ἀκίνητο καὶ τὸ ἄλλο μισὸς ἀντὶ μετρητὰ χρήματα.

Η'. Σὲ μερικὰ προικοσύμφωνα γράφεται (ὅπως σὲ ἔνα τοῦ 1898) σημείωση, ὅπου διευκρινίζεται δtti μὲ τὴν προίκα, ποὺ δόθηκε «Ἀπὸ κτηματικὴν περιουσίαν ἡ νύφη δὲν ἔξοφλεῖ», ἐνῶ σὲ ἄλλα (ὅπως σὲ ἔνα τοῦ 1900) ὑπάρχει ἀντίθετη, διευκρινιστικὴ σημείωση τῶν συμβαλλόμενων ἢ τῶν ἐφόρων ἡ τοῦ ἐφόρου τῶν σχολείων (ποὺ ὑπέγραφαν ὡς «ἔκτιμητές» καὶ ἔπαιρναν ποσοστὸ ἀπὸ τὴν προίκα γιὰ τὰ ἔξοδα λειτουργίας τους), δtti: «Τὴν ἀνωτέρω προίκα λαβοῦσα ἡ ἀνωτέρω δεσποινίς... ἔξοφλεῖ καὶ ἀπὸ πατρικὴν καὶ ἀπὸ μητρικὴν κληρονομίαν», ἀπέναντι καὶ στὰ ἀδέλφια της. Σὲ ἄλλο προικοσύμφωνο (τοῦ 1901) ἡ νύφη παραιτεῖται (ὑπογράφοντας σὲ εἰδικὴ σημείωση ἢ δηλώνοντάς το στὸν ἱερέα) δλης τῆς πατρικῆς καὶ μητρικῆς περιουσίας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ἀκόμα, δtti σὲ προικοσύμφωνο (τοῦ 1901) διαβάζομε δtti, ἐπιπλέον: «Ὑποχρεοῦται ὁ πατήρ τῆς νύμφης, ἥτοι ὁ πενθερὸς αὐτοῦ, δπως ἐπὶ δύο ἔτη διαθρέψῃ τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ... ἐν τῇ οἰκίᾳ του, ἐν περιπτώσει τοῦ πενθεροῦ μὴ ὑπάρξειτος, δπερ μὴ γένοιτο, ὑποχρεοῦται ὁ ἀδελφὸς τῆς νύμφης περὶ διατροφῆς...», ἐκτὸς ἀν ὑποχωρήσει ὁ γαμπρὸς ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ πενθεροῦ, δποῖος, τότε, ἀπαλλάσσεται, δπως γράφτηκε σὲ ἐπόμενη σημείωση, ἐνὸς ἐφόρου τῶν σχολείων. Σὲ ἄλλο προικοσύμφωνο (τῆς ἴδιας χρονιᾶς) ὁ πενθερὸς ἀναλαμβάνει καὶ νὰ διατρέψει τὸ νέο ζευγάρι γιὰ τρία χρόνια, ἀν καὶ ἡ προίκα ἀνερχόταν σὲ 22.400 γρόσια, δηλοῦσῃ σὲ ἀξιόλογο ποσό.

Θ'. Μερικὲς φορὲς στὰ προικοσύμφωνα ὑπῆρχαν καὶ δροὶ σὲ βάρος τῶν νεονύμφων. «Ἐτσι, σὲ προικοσύμφωνο (τῆς 13.2.1898), μὲ τὸ δποῖο δόθηκαν ὡς προίκα, μεταξὺ ὅλων καὶ ἔνα σπίτι ἐπιπλωμένο στὴν ἐνορία τῆς Μητροπόλεως, δπως καὶ ἔνα χωράφι στὸν σιδηροδρομικὸ σταθμό, συνολικῆς ἀξίας (δλης τῆς προίκας) 50.000 γροσίων, τέθηκε ὑστερόγραφο, δπου ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ (θυγατέρα) νύφη ἀνελάμβαναν τὴν ὑποχρέωση νὰ συγκατοικοῦν «ἔφ' δρου ζωῆς» μὲ τοὺς δύο γονεῖς τῆς κοπέλας, ἢ τῆς χήρας μητέρας-πενθερᾶς, δπως γράφεται σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1901. ἀλλιῶς θὰ χανόταν τὸ δικαίωμα τῆς κατοχῆς τμήματος τῆς διδόμενης ἀκίνητης, προικώας περιουσίας.

I'. «Οταν ὁ γαμπρὸς ἥταν ἀπὸ ἄλλη περιοχὴ καὶ ἡ παραλαβὴ τῆς προίκας γινόταν ἀπὸ συγγενεῖς (ὅπως ἀπὸ θεῖο, ἀδελφό), τότε τὸ προικοσύμφωνο ὑπέγραφε δπαραλήπτης, γιὰ λογαριασμὸ του.

IA'. «Υπῆρχαν καὶ περιπτώσεις, δπου τὴν ἀξία τῆς προίκας (π.χ. ὑψους 1.700 γροσίων, τὸ 1902, νύφης ἀπὸ τὸ χωριό Ξεχασμένη) τὴν κατέβαλλε ὁ γαμπρὸς (ποὺ ἥταν στὴ συγκεκριμένη φορά ἀπὸ τὴ Νάουσα).

IB'. «Αν, πάλι, τὸ ἀκίνητο, ποὺ δινόταν ἀντὶ γιὰ μετρητά, ἥταν μεγαλύτερης ἀξίας ἀπ' δti, τὶ συμφωνήθηκε ὡς προίκα, ὁ γαμπρὸς ἔπρεπε νὰ συμπληρώσει (ὡς πρὸς τὰ μετρητὰ) τὴν προίκα.

ΙΓ'. Συγκινητική, ἡ, ἔστω, ἀξιοσημείωτη ἥταν ἡ δήλωση (ποὺ ἀντιγράφηκε στὸν κώδικα), ποὺ ἔκαμε στὴ Βέροια τὴν 28.10.1893 δ Γιοβᾶν Μπαρτίν, ἀπὸ τὸ χωριό Πεδερόμπα τοῦ βασιλίου τῆς Ἰταλίας, δποῖος ἥταν Ἰταλός ὑπήκοος καὶ ἀνῆκε στὸ «Δυτικὸν Δόγμα», δtti τὰ παιδιά, ποὺ θὰ ἀποκτοῦσε μὲ τὴ μέλλουσα νύφη, δρθόδοξη Βεροιώτισσα, θὰ τὰ βάπτιζε σύμφωνα μὲ τοὺς τύπους τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξης

Έκκλησίας, τόσο τὰ ἀρσενικά, δσο και τὰ θηλυκά. Τὴ γνησιότητα τῆς ὑπογραφῆς τούτου και τῶν δύο ('Ελλήνων) μαρτύρων του ἐπικύρωσε ὁ τότε μητροπολίτης τῆς Βέροιας-Νάουσας Κοσμᾶς.

ΙΔ'. Τὰ προικοσύμφωνα συνεχίστηκαν νὰ καταχωροῦνται στοὺς ἵδιους κώδικες, και κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, και μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Βέροιας ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο, ποὺ βρίσκομε, συντάχθηκε στὶς 2.6.1914. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἀποτίμηση γινότεν και μέχρι τότε (1914) σὲ γρόσια ἡ σὲ λίρες Τουρκίας και ὅχι σὲ δραχμές. Ἀς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1912 και ὕστερα, διευκρινίζεται, συχνά, στὰ κείμενά τους, ὅτι ἡ ἐκτίμηση τῶν προικῶν γινόταν σὲ γρόσια χρυσά, ἀπὸ δὲ προικοσύμφωνο τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1914 πληροφορούμαστε ὅτι τὰ 51.000 χρυσά γρόσια ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 350 χρυσὲς λίρες Τουρκίας και τὰ 57.000 γρόσια μὲ 400 λίρες. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1912 τὰ προικοσύμφωνα ἦσαν ἐνύριθμα.

3. Ἐπιλεγόμενα

"Οταν διεβάζει μὲ προσοχὴ ὁ ἀναγνώστης τοὺς κώδικες, κάμνει μερικὲς ἀξιόλογες διαπιστώσεις, δσο και ἡν φαίνεται τοῦτο ἀφύσικο γιὰ κείμενα, τὰ δποῖα εἶναι, συνήθως, τυπικά, συνοπτικά και ἀποτελοῦν τὴν δριστικὴ και γραπτὴ συμφωνία μιᾶς συμβάσεως πού, συχνά, πέρασε, προηγουμένως, πολλὰ στάδια δύσκολων και ἐπίπονων-ἐπίμονων διαπραγματεύσεων, στὶς δποίες ἔλαβαν μέρος οἱ γονεῖς τῶν νεονύμφων, οἱ ἀδελφοί, οἱ παππούδες, οἱ θεῖοι κ.λ. συγγενικά πρόσωπα, χωρὶς νὰ λησμονοῦσιε και τὸν κρίσιμο ρόλο τῶν προξενητῶν ἡ, πιὸ σωστά, τῶν προξενητριῶν.

'Ακόμα, ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα μεταξύ τους εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπίσει τὴν οἰκονομικὴ ἡ και τὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν νεονύμφων και τῶν γονιῶν τους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῆς διδόμενης προίκας, χωρὶς νὰ ὑποτιμᾶται δμως δτι, συχνά, ὑπεισέρχονταν και ἄλλοι παράγοντες (δπως ἡ τσιγκουνιά ἡ, ἀντίθετα, ἡ ἀπλοχεριά, ἡ ὑπερηφάνεια ἡ και ἡ ἐπιδειξιομανία τῶν προικοδοτῶν κ.λ.), ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ παραπλανήσουν δποιον καταπιάνεται μὲ τὴ μελέτη παρόμοιων κειμένων, δεδομένου ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλέξει τώρα στοιχεῖα γιὰ τοὺς συμβαλλόμενους και μάλιστα γιὰ μερικὲς ἐκατοντάδες περιπτώσεων.

'Η χρησιμότητα τῶν προικοσύμφωνων εἶναι, δπως σημειώθηκε πιὸ πόνω, πολλαπλὴ, τόσο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κοινωνικοῦ-οἰκονομικοῦ, λαογραφικοῦ, ἱστορικοῦ κ.λ. παρελθόντος μιᾶς περιοχῆς ἡ μιᾶς ἐποχῆς, δσο και γιὰ τὴ συλλογὴ πολὺ σημαντικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς τοποθεσίες, τὰ τοπωνύμια (τὰ δποῖα ἀναφέρονται στὴν περιγραφὴ τῶν ἀκινήτων), γιὰ τὴν κατάστρωση τῶν γενεαλογικῶν δένδρων και τῶν συγγενικῶν δεσμῶν, τὴ μορφὴ τῶν κυρίων δνομάτων και τῶν ἐπιθέτων τῶν κατοίκων της, τοὺς γλωσσικοὺς ἰδιωματισμούς κ.λ.

Τέλος, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κρύψει ὁ μελετητὴς τους και τὴ συγκίνηση, ποὺ νιώθει ὡς ἄνθρωπος, ἀφοῦ ἔχει μπροστά του κείμενα, στὰ δποῖα καταγράφεται τὸ βιός, τὸ νοικοκυριό, συνήθως, νέων ἀνθρώπων, ποὺ ξεκίνησαν κάποτε τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ τους γεμάτοι δνειρα (κολά ἡ κακά), ἀγάπη ἡ φόβο, χαρὰ ἡ λύπη, ἀνάλογα μὲ δσα προηγήθηκαν τοῦ γάμου ἡ ἀκολούθησαν ὕστερα, ἰδιαίτερα ὅταν σκέπτεται ὅτι ὅλοι τοῦτοι, παρὰ ταῦτα, δὲν βρίσκονται πιὰ στὴ ζωὴ, μιὰ και ἔτσι τοῦ δίδεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ μεταφυσικὲς σκέψεις και γιὰ τὸν ἴδιο, δηλαδὴ γιὰ τὸν ἔαυτό του...

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στη διάρκεια των υπηρεσιακών μεταβάσεων μου στην Καστοριά, την περίοδο κυρίως 1970-1975 και συμπληρωματικά την περίοδο 1980-1984, είχα την ευκαιρία να εντοπίσω και να αξιολογήσω σε γνωστά μνημεία της πόλεως¹ πολύ σημαντικές τοιχογραφίες, που χρονικά εκτείνονται από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες αυτές, άγνωστες στον επιστημονικό κόσμο, δεν είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ειδικών, ενώ για όσες απ' αυτές υπάρχουν πληροφορίες είναι κατά κανόνα ανακριθείς και ελλιπείς. Το υλικό, που παρουσιάζουμε με συντομία στο άρθρο αυτό, αποτελεί αντικείμενο μελέτης του συγγραφέα.

1. Άγ. Δημήτριος Οικονόμου

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική μικρών διαστάσεων ($5,15 \times 4,20$ μ.) με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και ευρύχωρο νεατερικό νάρθηκα στα δυτικά². Η αρχαϊκή μορφή της τοιχοδομίας, ο τύπος των μονολόβων πυραμύρων και ο τρόπος χρήσεως των ελάχιστων οδοντωτών ταινιών κατατάσσει το μνημείο σ' ένα από τα παλιότερα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται ελάχιστες τοιχογραφίες του 9ου-10ου αιώνα και του τέλους του 15ου αι. Αυτές του 9ου-10ου αιώνα περιορίζονται στο δυτικό τοίχο και στην αψίδα του ιερού. Από τεχνική και τεχνοτροπική άποψη παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τις αρχαιότερες τοιχογραφίες του ναού των Ταξιαρχών της Μητροπόλεως και του Αγ. Στεφάνου Καστοριάς.

2. Ταξιάρχης Γυμνασίου

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα και νάρθηκα, που σε μεταγενέστερη περίοδο προεκτάθηκε προς δυσμάς³. Η μορφή της τοιχοδομίας και τα μορ-

1. Οι τοιχογραφίες των μνημείων που παρουσιάζουμε δεν περιέχονται στο Λεύκωμα των τοιχογραφιών των ναών της Καστοριάς που δημοσίευσε ο Πελεκανίδης. Βλ. σχετ. Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά, I, Βυζαντινά τοιχογραφία. Πίνακες. Θεσσαλονίκη 1953. Για τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, που παρουσιάζω, αναφορές υπάρχουν στο έργο των: Φιλ. Βαφείδης, Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καστοριάς και τινα εκκλησιαστικά βιβλία αποκείμενα εν τις των εκκλησιών αυτής, «Εκκλησιαστική Αλήθεια» 20 (1900) 108-110, 123-125 και 140-143. Του ιδίου, Περί των εν τη επαρχίᾳ Καστοριάς Ιερών Μονών, «Εκκλησιαστική Αλήθεια» 20 (1900) 316-320. Αρχιμανδρίτης Γερμανός Χρηστίδης, Αι εκκλησίαι της Καστοριάς, «Γρηγόριος Παλαμάς» 6 (1922) 128-132, 165-176, 277-281 και 388-392. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, «Αρχείον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος» Δ' (1938) 3-213. Π. Τσαμίσης, Η Καστοριά και τα μνημεία της, Αθήναι 1949. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά (Λεύκωμα), Θεσσαλονίκη 1972, ο οποίος δημοσιεύει σχέδια μόνο και φωτογραφίες των ναών που παρουσιάζουμε, πλην του Ιωάννου Πρόδρομου, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας.

2. Βλ. κάτωψη και σχέδιο βόρειας όψης Μοντσόπουλος, θ.π., 41, εικ. 11-12. Ο Ορλάνδος, θ.π., χρονολογεί το κτήριο στον 11ο-13ο αιώνα, ενώ τις τοιχογραφίες τις τοποθετεί στον 17ο αιώνα.

3. Μοντσόπουλος, θ.π., 41, εικ. 1-2 (κάτωψη και σχέδιο νότιας όψης).

φολογικά στοιχεία των παραθύρων κατατάσσουν το ναό στον 10ο -11ο αιώνα¹.

Στο εσωτερικό του ναού, που βρίσκεται δυτικά της Παναγίας Κουμπελίδικης, διαπιστώθηκαν τρία στρώματα τοιχογραφιών. Το πρώτο στρώμα εκτείνεται στον ανατολικό, στο δυτικό και στο βόρειο τοίχο. Από το στρώμα αυτό διακρίνεται η Σταύρωση και η Αποκαθήλωση στο δυτικό τοίχο. Το στρώμα αυτό, που είναι σύγχρονο με το χρόνο ανεγέρσεως του ναού χρονολογείται πιθανότατα με βάση τα στοιχεία, εικονογραφικά και τεχνοτροπικά, που είναι ορατά στον 10ο-11ο αιώνα.

Eik. 1. Ταξιάρχης Γυμνασίου. Παναγία Οδηγήτρια.

Το δεύτερο στρώμα, που μπορεί να τοποθετηθεί στον 15ο αιώνα, αντιπροσωπεύεται από λείψανα ολοσώμων, αρχικά, αγίων στο δυτικό και βόρειο τοίχο. Στον ίδιο τοίχο σώζεται τεράστια σε μέγεθος κεφαλή του Αγ. Νικολάου στηθαίου. Στην ίδια ίσως

1. Ο ορλάνδος, ά.π., 164-165, χρονολογεί το ναό «εις την μεταξύ του 11ου-13ου αι. περίοδον».

περίοδο ανήκει και η Παναγία Οδηγήτρια (εικ. 1), που εικονίζεται στην κόγχη, πάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό. Τέλος, το τρίτο στρώμα, που χρονολογείται στον 17ο αιώνα, σώζεται στο νότιο τοίχο και εκτείνεται σε τρεις ζώνες¹.

Εικ. 2. Ἅγιος Στυλιανός. Ο Ἅγ. Δαμιανὸς (λεπτομέρεια).

2. Ἅγ. Στυλιανός ἡ Ἀγ. Αλέπιος

Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, που προεκτάθηκε στα δυτικά με την κατεδάφιση του αρχικού δυτικού τοίχου². Βρίσκεται κοντά στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Στο iερό βίβα διατηρούνται τοιχογραφίες που έχουν χρονολογηθεί γύρω στο 1200³ (εικ. 2). Της ίδιας εποχής τοιχογραφίες, αλλά σε κακή κατάσταση, αποκαλύφτηκαν και στο νότιο τοίχο του ναού, μετά την αφαίρεση των νεωτερικών ασβεστωμάτων. Ο

1. Ο ορλάνδος, ὁ π., εικ. 113, και Μοντσόπουλος, ὁ π., 41, εικ. 4, δημοσιεύουν την προσωπογραφία του κτήτορα, που ανήκει στο τρίτο στρώμα ζωγραφικής.

2. Ο Μοντσόπουλος, ὁ π., 41, εικ. 6, δημοσιεύει κάτοψη του ναού.

3. Την ύπαρξη τοιχογραφιών στο iερό αναφέρει απλώς ο Ορλάνδος, ὁ π., 181. Ο Μοντσόπουλος, ὁ π., 41, εικ. 7-10, δημοσιεύει, χωρίς κανένα άλλο στοιχείο, φωτογραφίες των τοιχογραφιών. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών βλ. Ε. Τσιγαρίδης, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 40, εικ. 55α, 96β και 110β, και Ε. Τσιγαρίδης, La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale aux environs de 1200. Fresques et icônes, «Symposium de Studenica, Belgrade» 1986 (υπό εκτύπωση).

ναός αρχικά ετιμάτο στη μνήμη του Αγ. Γεωργίου. Αυτό συνάγεται από την παράσταση του Αγ. Γεωργίου, που φέρει την επωνυμία Διασορίτης, και ο οποίος απεικονίζεται ένθρονος μέσα σε γραπτό, τοξωτό, κιονοστήριχτο πλαίσιο στο νότιο τοίχο, μπροστά ακριβώς από τέμπλο, σε θέση δηλαδή, όπου κατά κανόνα εικονίζεται ο προστάτης ἄγιος του ναού¹.

Eik. 3. Ἅγιος Νικόλαος ο Πετρίτης. Ο Ἅγ. Κύριλλος ο Αλεξανδρείας.

4. Ἅγ. Νικόλαος ο Πετρίτης

Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική, μικρών διαστάσεων με τρίπλευρη εξωτερική αψίδα και νάρθηκα υπερυψωμένο και σκαμμένο στο βράχο. Ο ναός βρίσκεται στη συ-

1. Tsigaridas, ο.π. (υπό εκτύπωση).

νοικία Μητροπόλεως¹. Διατηρεί στο ιερό ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του τρίτου. τέταρτου του 14ου αιώνα (εικ. 3), οι οποίες σε μεγάλο μέρος έχουν επιζωγραφηθεί². Οι τοιχογραφίες αυτές παρουσιάζουν κοινά τεχνοτροπικά στοιχεία με τις τοιχογραφίες του Αγ. Γεωργίου του βουνού, του Αγ. Νικολάου ενορίας Αγ. Λουκά και του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359-1360). Στο βόρειο και δυτικό τοίχο του ναού σώζονται τοιχογραφίες ολοσώμων αγίων μέσα σε πλούσιο αρχιτεκτονικό, νεοκλασσικίζον πλαισιο. Οι τοιχογραφίες αυτές, έργο του Ναού Μαχαιρά, χρονολογούνται στο τέλος του 19ου αιώνα.

Εικ. 4. 'Αγ. Νικόλαος ενορίας Αγ. Λουκά. 'Αγ. Νικόλαος ο νέος (λεπτομέρεια).

5. 'Αγ. Νικόλαος ενορίας Αγ. Λουκά

Ο ναός είναι μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα και νεώτερο ευρύ νάρθηκα, και βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι³. Στο εσωτερικό του ναού διατηρείται η αρχική τοιχογράφηση στον ανατολικό και σε τμήμα του βόρειου τοίχου⁴

1. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μοντσόπουλος, δ.π., 42, εικ. 7. Ο Ράλλας, δ.π., 183, απλώς μνημονεύει την ύπαρξη του ναού.

2. Φωτογραφία του μελισμού στην αψίδα δημοσιεύει ο Μοντσόπουλος, δ.π., 42, εικ. 9.

3. Κάτοψη του ναού και σχέδιο της βόρειας όψης δημοσιεύει ο Μοντσόπουλος, δ.π., 60, εικ. 10, 11.

4. Την ύπαρξη των τοιχογραφιών αναφέρει απλώς ο Ράλλας, δ.π., 170 και

(εικ. 4). Τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου διατηρούνται και στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου, πάνω από την αψίδα. Οι τοιχογραφίες με βάση την εικονογραφία των θεμάτων, τα τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα¹ και συνδέονται με τη ζωγραφική του Ταξιάρχη της Μητροπόλεως, του Αγ. Γεωργίου του Βουνού και του Αγ. Νικολάου του Κυρίτζη.

6. Παναγία Φανερωμένη

Ο ναός, καθολικό άλλοτε μονής², βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι της πόλεως. Πρόκειται για μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, μικρών διαστάσεων, με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα³. Στους νεωτερικούς χρόνους προστέθηκαν στα δυτικά και στα βόρεια ένας δυσανάλογος για τις διαστάσεις του ναού στεγασμένος χώρος. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες (εικ. 5), που δεν σώζονται σε καλή κατάσταση, λόγω της κάπνιας που έχει επικαθήσει στη ζωγραφική επιφάνεια⁴. Με βάση την εικονογραφία των θεμάτων, τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία χρονολογούμε τις τοιχογραφίες στο δεύτερο μισό του 14ου⁵ και τις συνδέουμε με τη ζωγραφική μνημείων του ευρύτερου μακεδονικού χώρου.

7. Άγ. Τρεις

Ο ναός των Αγ. Τριών, Γουρία, Σαμωνά και Αβίβου, είναι μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική, διαστάσεων $4,30 \times 5,60$ μ., με νεωτερική ανοικτή τοξωτή στοά στη νότια και βόρεια πλευρά και τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά⁶. Ο ναός, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας, διατηρεί εμφανή ίχνη φωτιάς στην εξωτερική τοιχοποιία. Λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου σώζονται στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου και νότιου τοίχου. Το γεγονός αυτό μας οδήγησε στην έρευνα του εσωτερικού, κατά την οποία αποκαλύφτηκαν τοιχογραφίες που εκτείνονται σ' όλες τις επιφάνειες των εσωτερικών τοίχων του ναού⁷ (εικ. 6). Από επιγραφή, που βρέθηκε πάνω από το υπέρθυρο της νό-

179-180, και ο Τσαμίσης, ο οποίος τις χρονολογεί στον 14ο αιώνα και μάλιστα στα 1342 με βάση ελλιπή ανάγνωση τμήματος επιγραφής, που σώζεται στη βόρεια εξωτερική όψη. Την επιγραφή αυτή δημοσιεύει ο Ορλάνδος, ο.π. 179, όπου δύμας δεν παραθέτει στοιχεία χρονολογίας. Συνεπώς η ανάγνωση της επιγραφής από τον Τσαμίση θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη.

1. Βλ. Ενθαρρυντική Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Κστοριά, ΔΧΑΕ Ι' (1980-81) 286, υποσ. 54.

2. Η Παναγία Φανερωμένη υπήρξε καθολικό της μονής Κινστερνιούσσης ή Γηστερνιούσσης, της Υπεραγίας Θεοτόκου. Τσαμίσης, ο.π. 115-116, και κυρίως Φιλίππειδης, Κάθοδος, ο.π., 143. Του ιδίου, Ιερών Μονών, ο.π., 320.

3. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ο.π., 42, εικ. 4-5.

4. Ο Ορλάνδος, ο.π., 171, σημειώνει «...εσωτερικώς φέρει ολίγας τοιχογραφίας επί του βορείου τοίχου, βερνικωμένας».

5. Η μονή της Παναγίας Φανερωμένης, πιθανότατα, προϋπήρχε του έτους 1342. Βλ. σχετ. Βαφειδης, ο.π., 320, και προχείρως Τσαμίσης, ο.π., 116.

6. Κάτοψη του ναού δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ο.π., 56, εικ. 6.

7. Βλ. σχετ. Τσαμίσης, Εικόνα, ο.π., 273, υποσ. 2. Ο Ορλάνδος μνημονεύει απλώς την εκκλησία, την οποία θεωρεί «τελείως ανακαινισμένη», ο.π., 179.

τιας εισόδου, οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογούνται στα 1401. Στην ίδια περίοδο κατατάσσονται και οι τοιχογραφίες των εξωτερικών επιφανειών του ναού. Οι τοιχογραφίες αυτές ακολουθούν το αντικλασικό ρεύμα της ζωγραφικής της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων¹.

*Εικ. 5. Παναγία Φανερωμένη.
Ο Χριστός Ζωοδότης (λεπτομέρεια).*

183. Ο Τσαμίσης, δ.π., 137, τη θεωρεί σύγχρονη του γειτονικού ναού του Προδρόμου.

1. Τσιγαρίδας, Εικόνα, δ.π., 285-286.

Eik. 6. Ἀγ. Τρεις. Ο Ἀγ. Βασίλειος (λεπτομέρεια).

8. *Ἀγ. Ιωάννης ο Πρόδομος*

Ο ναός, που βρίσκεται στην πλατεία Ομονοίας της πόλεως, είναι μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, διαστάσεων 4,90 × 6,75, με τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά. Διατηρεί τοιχογραφίες στους τοίχους του iερού (εικ. 7), καθώς και στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου, όπου σώζονται δύο στρώματα¹. Οι τοιχογραφίες του ναού μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα.

9. *Ἀγ. Γεώργιος του βουνού*

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου, που βρίσκεται στη συνοικία Απόζαρι της πόλεως, καθολικό άλλοτε μονής, κτίστηκε αρχικά σαν μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική, ενώ σε δεύτερη φάση, τον 16ο αιώνα, προστέθηκε ένα είδος νάρθηκα, που περιβάλλει σε σχήμα γάμμα το ναό από τη δυτική και τη νότια πλευρά².

Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που ανήκουν σε τρεις περιόδους³. Η

1. Ο Ορλάνδος, ὁ π., 180, αναφέρει για το ναό ότι «φέρει εξωτερικώς τοιχογραφίας εις δύο στρώματα», πληροφορία που αντλεί από τον Χρηστίδη, ὁ π., 166. Αντίθετα ο Τσαμίσης, ὁ π., 137 σημειώνει την ύπαρξη τοιχογραφιών στο iερό «μαρτυρούσαι το αρχαίον του ναού».

2. Κάτοψη και κατά μήκος τομή δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος, ὁ π., 53, εικ. 1-3.

3. Φωτογραφίες των τοιχογραφιών, χωρίς κανένα άλλο στοιχείο, δημοσίευσε ο

πρώτη φάση ζωγραφικής περιορίζεται στον κυρίως ναό και εκτείνεται σ' όλους τους τοίχους (εικ. 8). Εικονογραφικά στοιχεία και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά εντάσσονται τις τοιχογραφίες αυτές στο τρίτο τέταρτο του 14ου αιώνα¹ και τις συνδέουν με τη ζω-

*Εικ. 7. Ιωάννης ο Πρόδρομος.
Αποψη των τοιχογραφιών του ανατολικού τοίχου (λεπτομέρεια).*

Μουτσόπουλος, δ.π., εικ. 4-12. Ο Ραλάνδος, δ.π., 169, αναφέρει απλά την ύπαρξη τοιχογραφιών στο νάρθηκα και στον κυρίως ναό καθώς και ο Τσαμίσης, δ.π., 133-134. Πρβλ. Ε. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες του Αγ. Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστοριάς και Βεροίας. Συμβολή στην εικονογραφία του Αγίου, «Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά (12-14 Νοεμβρίου 1984)», Θεσσαλονίκη 1986, 264, υποσ. 6, όπου επισημαίνεται η ύπαρξη στο ναό τριών περιόδων ζωγραφικής.

1. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, δ.π., 264, υποσ. 6.

γραφική του Αγ. Νικολάου της ενορίας Αγ. Λουκά, των Ταξιαρχών της Μητροπόλεως (1359-60), του Αγ. Αθανασίου του Μουζάκη (1383-84), καθώς και με τη ζωγραφική των ναών στο Treskavač της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και στη Βορίε της Αλβανίας.

Εικ. 8. Αγ. Γεώργιος των βουνού. Οι Ἅγιοι Θεόδωροι.

Η δεύτερη φάση ζωγραφικής εκτείνεται σ' όλους τους τοίχους του νάρθηκα του ναού (εικ. 9). Στη φάση αυτή συγκαταλέγεται επίσης και η ανώτατη ζώνη με τους Προφήτες σε προτομή στο βόρειο και δυτικό τοίχο του κυρίως ναού. Οι τοιχογραφίες αυτές με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους εντάσσονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο του 16ου αιώνα, το οποίο διατηρεί επαφή με την εικονογραφία και τους τρόπους της «Κρητικής» σχολής¹.

Στην τρίτη φάση τοποθετείται η τοιχογραφία του Αγ. Γεωργίου εφίππου, που σώζεται στη δυτική όψη του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, και η οποία χρονολογείται από επιγραφή στα 1651². Σε νεώτερη επίσης φάση του 17ου-18ου ανήκει και η παράσταση της Ακρας Ταπείνωσης στην κόγχη της προθέσεως.

1. Τσιγαρίδας, Εικονιστικές μαρτυρίες, δ.π., 268, εικ. 3.

2. Χρηστίδης, δ.π., 169. Την πληροφορία επαναλαμβάνει ο Ορλάνδος, δ.π., 169, και ο Τσαμίσης, δ.π., 134.

*Εικ. 9. 'Αγ. Γεώργιος του βουνού.
Ο 'Αγ. Γρηγόριος ο Παλαμάς και ο 'Αγ. Αθανάσιος μέγας.*

Στο ναό σώζεται ακόμα αξιόλογο ξυλόγλυπτο αναλόγιο του 16ου-17ου αιώνα¹.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

1. Την ύπαρξη του αναλογίου μνημονεύει και ο Χρήστιδης, ο.π., 169. Παρόμοιο αναλόγιο δημοσιεύει ο Ορλάνδος, 191, εικ. 128.